

JUREK KOMPONENTLI FRAZELOGIZMLERDIN STRUKTURALIQ TIPLERI

Qayıpnazarova U.U.

Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710526>

Frazeologiya – til biliminiń eń úlken tarawı bolıp, tildiń rawajlanıw barısında mudamı jańasha mánilerdi payda etedi rawajlandırıp otıradı. Qaysı tilde bolsa da frazeologiyalıq sóz dizbekleri bir neshe dáwiridin jemisi esaplanadı. Buđan dálil sıpatında qaraqalpaq tilshi ilimpaz J.Eshbaevtin “Frazeologiyalıq dizbekler bir waqıtları birden payda bolıp qalmastan, tildiń rawajlanıwı menen birge bul da udayına rawajlanıp, jańadan payda bolıw arqalı tildiń leksikasın bayıtıp otıradı.”- degen pikirin keltirip ótsek boladı [1;7].

Házirgi zaman til biliminde pútkil álemnin tillik kórinisin júzege keltiretuğın, sonday-aq nızamlıqların úyrenetuđın bağdarlar payda boldı. Bul, óz gezeginde, adam balasınıń ózin qorshağan dúnya haqqında bilimlerin antropocentristlik paradigma kózqarasınan úyreniw, jónelisiniń rawajlanıwı menen tilimizge jańasha bağdardağı tarawlar kirip kele basladı. Ózbek tilshi ilimpazı N.Maxmudovtin pikirinshe: “Til biliminde xalıqtın mentalitetin, tili hám mádeniyatın ózinde sáwlelendiriwshi frazeologizmlerdi lingvomádeniyattanıwdın tıykarđı birligi sıpatında úyreniwge bağıshlangan ilimiy – izertlewler júzege keledi. Olarda tıykarınan, frazeologizmlerdin semantikalıq-strukturalıq hám de lingvomádeniy analizge baylanıslı ilimiy- kózqaraslar hám pikirler bildirilgen”- dep aytıp ótedi [2;341].

Haqıyqatında da kiyingi jıllarda frazeologizmlerdin lingvomádeniy ózgesheliklerin úyreniwge baylanıslı bir qansha izertlew jumısları júzege kelgen. Biraq somatikalıq frazeologizmlerdin lingvomádeniy ózgesheliklerin arnawlı túrde analizlewshi ilimiy-izertlew jumısları júda az. Joqarıda aytıp ótkenimizdey, hár qanday xalıq hám milletin basqalardan ayırıp turıwshı milliy dástúrleri, úrp-ádetleri hám sóylew mádeniyatı bar. Eń dáslep sózdiń tásiriligin kúsheytiwshi hám gápke emocional-ekspressivlik máni beriwshi somatikalıq frazeologizmlerdin til biliminde payda bolıwına hám de mánisine, basqa frazeologizmlerden ajırılıp turatuğın belgilerine toqtalıp ótiwimiz kerek.

Dáslepki waqıtlarda somatikalıq frazeologizmlerdi haywan hám insan ushın tán bolđan ózgesheliklerine qarap ayırıp otırmağan. Ilim pánnin rawajlanıwı menen frazeologizmlerdi hár qıylı atqaratuğın hám qollanılatuğın ózgesheliklerine qaray bir neshe toparlarđa ajratqan. Somatizm ataması grek tilinen alınıp “soma” - “dene” degen mánisti bildiredi. Bárshege belgili bolđanınday eń dáslep bul atamanı Eston tili

frazeologiyasın úyrengen alım F.Vakk qollandı. F.Vakk somatizmlerge adam yamasa haywan denesi aǵzalarınıń atların, denedegi toqımalar hám suyıqlıqlar atların (“qan”, “suyek”, “nerv” hám basqalar), sonın menen birge ápiwayı mánide emes, al awıspalı, simvollıq mánide qollanıwshı turaqlı sóz dizbeklerge artikulyaciyalıq belgileri hám júz ańlatpaların kirgizgen [3]. Biraq O.Nazarov somatikalıq komponentli frazeologiyalıq birlikler toparına tek insan denesi aǵzaların ataytuǵın birliklerdi kirgizedi [4].

Al, biziń pikirimizshe, somatikalıq frazeologizmler qatarına tek ǵana adam dene múshelerine baylanıslı frazeologizmler emes, bálki, haywanlardıń dene aǵzaların bildiretuǵın sózlerden quralǵan frazeologizmlerdi de kirgiziwimiz kerek. Sebebi, bunday frazeologiyalıq birlikler kóbinese insannıń sırtqı kórinisi, ishki qásiyetleri, ruwxıy jaǵdayı hám háreketlerin ápiwayı mánide emes awıspalı, simvollıq túrde ańlatadı. Búgingi kúnde somatikalıq frazeologizmlerdi zoonimler, naqıl-maqallar hám aforizm sózlerden ajıratıp kórsetiw til biliminde áhmiyetli máselelerdiń birine aylandı. Ásirese, somatikalıq frazeologizmler hám olardıń komponentlik strukturaları arasındaǵı ayırmashılıqlardı anıq ajıratıp kórsetiw, olardıń semantikalıq hám pragmatikalıq funkciyaların túsiniw til biliminde jańa analitikalıq qatnaslardı talap etpekte. Sonlıqtan, maqalamızda somatikalıq frazeologizmlerdi komponent strukturası boyınsha klassifikaciyalap, olardı motiv, mifonim hám zoonim sıyaqlı elementler tiykarında jaratılıwın analizlep, hár bir modeldi mısallar menen kórsetiwge háreket qıldıq.

Bizge belgili, somatikalıq frazeologizmlerdiń tiykarǵı wazıypası – bir insannıń psixologiyalıq jaǵdayın, minez-qulqın tásirli hám obrazlı túrde súwretlew bolıp tabıladı. Tap usınday wazıypa haywan aǵzaları tiykarında qalıplesken frazeologiyalıq birliklerge de tán. Máselen, “*qoyan júrek*” frazeologizmi adamnıń qorqaq ekenligin bildiriw ushın qollanıladı. Bul jerde “*qoyan*” obrazı haywanlardıń tábiyiy minez-qulqına tiykarlanadı: qoyanlar, ádette, júdá qorqaq haywan sıpatında súwretlenedi. Sonlıqtan, adamnıń júregi “*qoyan júregi*” menen awıspalı mániste salıstırıladı hám olardıń ruwxıy ázziligi atap ótıledi. Bunday mısallar haywanlardıń dene aǵzaları menen baylanıslı frazeologiyalıq birlikler de somatikalıq frazeologizm sıpatında qarastırılıwı ilimiy jaqtan tiykarlı. Sebebi, bul birlikler de antropomorfikalıq (insandı haywan arqalı súwretlew) kózqarası tiykarında qalıplesken bolıp, insannıń hár qıylı ózgesheliklerin bildiriwge xızmet etedi. Sonlıqtan, somatikalıq frazeologizmlerdi tallawda tek ǵana adamnıń dene aǵzalarına emes, al haywanlarǵa tiyisli dene aǵzalarına da ayrıqsha itibar qaratıw kerek.

Bunday somatikalıq frazeologizmlerdi tómendegi strukturalıq tiplerde ushıratımız.

Zoonim: qoyan+ júrek, yaǵnıy zoonim+ júrek somatizmi arqalı jasalıp, qorqaq adam degen mánisti ańlatadı. Qoyan — haywanlar ishinde eń qorqaǵı sıpatında sáwlelenedi. Júrek — kúsh-ǵayrat sıpatında beriledi. Sonın ushın bul somatikalıq frazeologizm “*qoyan júrek*”, yaǵnıy qorqaq adam delinedi.

Mısalı: - Sen *qoyan júrek* ediń ğoy? - Eger, jas kishiligime nuqsan kelmese, seni ózińe aspanda kórgen aqmaq, saǵaldıń dostı iyt der edim. T.Qayıpbergenov (Qaraqalpaq dástanı «Mamanbiy ápsanası» 209-bet).

Sonday-aq, qaraqalpaq tilinde mifonim + júrek kórinisindegi somatikaliq frazeologizmlerde ushrasadı. Mifonim – bul mifologiyalıq xarakterdegi atama, yaǵnıy xalıq awızeki dóretiwshiligi (mif, ápsana, epos) tiykarında júzege kelgen qaharmanlar, janzatlar, dáwler, jinler hám basqa birliklerdiń atları bolıp, olar semantikalıq jaqtan turaqlı túsiniklerdi bildiredi.

Mifonim: Dáw (adam qıyalındaǵı úlken, qorqınıshlı maqluq), frazeologiyalıq mánisi boyınsha batır, márt, qorıqpas adam [5;52].

Dáw - kóbinese unamsız, qorqınıshlı obraz. Al, júrek bolsa miyrimlilik hám muhabbat sıpatında túsiniledi sonlıqtan da “*dáw júrek*” - erlik penen birge ashıw yaqi mártlikti de ańlatadı. Mısalı: Iyesinen qashıp ketpey, olar ólgen soń qalǵan balalarına ğamxorlıq etip elge ákelgen, sóytip, *dáwjúrek*, watan súyer atanǵan bala bolǵan. T.Qayıpbergenov (Qaraqalpaq dástanı “Baxıtsızlar” 5-bet).

Til biliminde “motiv” túsinigi sózdiń forması menen onıń mánisi arasındaǵı baylanıstı ańlatadı. Yaǵnıy, sózdiń sırtqı forması arqalı onıń mánisin túsiniw múmkin bolsa, bul sóz motivlengen bolıp esaplanadı. Motiv tek ğana ayırım sózlerde emes, al frazeologiyalıq birlikler hám metaforalıq sóz dizbekleriniń quramında da ushırasadı. Ásirese, “júrek” komponentiniń qatnasıwındaǵı sóz dizbekleri bunday semantikalıq motivlerdiń bar ekenligin kórsetedi. Mısalı, qaraqalpaq tilinde “*tas júrek*” somatikaliq frazeologizimi tómendegishe ańlatıladı.

Motiv: Tas- qattı, suwıq nárseni bildiredi. Ańlatatuǵın mánisi boyınsha miyrimtsiz adam, rehimsiz, jawız [5;144]. Tas - qattı, suwıq, bekkem degen mánilerdi bildiredi. Sonlıqtan, “*tas júrek*” sózi metaforalıq túrde sezimsiz, miyrimtsiz adamdı súwretlew ushın qollanıladı. Bul jerde semantikalıq tiykar (yaǵnıy, motiv) bar - júrektiń “*tastay qattılıǵı*” arqalı mánis ańlatılǵan. Mısalı: Yapırmay, bala, hámme hayran qaldı, sonday-am *tas júrek* adamlar boladı eken! (K.Raxmanov “Birınshi muhabbat” 27-bet).

“*Taza júrek*” somatikaliq frazeologizimi de motiv bola aladı.

Motiv: taza - hadallıq, aq kewil

Taza júrek - pák niyetli, hadal adam, gúnasız, jaman niyeti joq insan.

“Taza” – páklik, ádepli yamasa hújdanlı degen motivti bildiredi. “Júrek” bolsa, ádette, insanniń ishki dúnyası, sezimleri, niyetleri menen baylanıslı. Bul “ádep-ikramlılıq páklik motivi + júrek” modeli. Mısalı: Onıń denesi de taza ózi de *taza júrekli*. (G.Esemuratova “Kempir apamnıń romanı” 48-bet)

Qara júrek motivi;

Motiv: jawızlıq, kóralmawshılıq.

miyirmsiz, jawız, zalım [5;108]. “Qara” – unamsızlıq, jawızlıq belgisi. Júrek-sezimler jaylasqan emociyalıq aǵza esaplanadı, sonlıqtan bul jerde “jawızlıq motivi + júrek” modeli. Misalı: *Qara júrek* dushpanlar elge iritki salıp, Amangeldi qamalǵa aldı. (Berdaq “Amangeldi dástanı”)

Joqarida kórsetilgen mısallardıń hámmesi “motiv + júrek” modeli - bul frazeologiyalıq birliklerde “júrek” sózi menen birge qollanılatusın, belgili bir psixologiyalıq,emocional mazmunlı birlikler arqalı payda bolǵan sóz dizbekleri. Kórsetilgen úlgilerdegi mısallarda motiv – semantikalıq oray, júrek - somatikalıq belgi bolıp xızmet etedi.

Juwmaqlap aytqanda, somatikalıq frazeologizmler til birlikleri arasında quramalı semantikalıq qurılısqa iye bolǵan frazeologizmler qatarına kiredi. Olardıń quramında qatnasıwshı komponentler - motiv, mifonim hám zoonimler usı birliklerdiń mánilik jaqtan bayıwın támiyinlep ǵana qoymastan, al olardıń stilistikalıq hám funkcionallıq mánisin de belgileydi. Bunday izertlewler, bir tárepten, frazeologiyalıq birliklerdiń milliy-mádeniy ózgesheliklerin anıqlawǵa xızmet etse, ekinshi tárepten, olardı zamanagóy lingvistikalıq tallaw usılları járdeminde tereńirek úyreniw imkaniyatın beredi. Keleshekte qaraqalpaq tilindegi basqa somatikalıq birliklerdi de strukturalıq-semantikalıq hám mádeniy-pragmatikalıq qatnaslar tiykarında izertlew áhmiyetli wazıypalardan biri.

Ádebiyatlar:

1. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. –Нөкис, Қарақалпақстан, Б. 1985.
2. Маҳмудов Н. Оламнинг лисоний манзараси ва сўз ўзлаштириш // «Ўзбек тили ва адабиёти», 2015, 5-сон, 341-бет;
3. Вакк Ф.О. О соматической фразеологии эстонского языка: АКД. – Таллин, 1964.- С. 23.
4. Назаров О. Сопоставительный анализ соматических фразеологизмов в русском и туркменском языках: Автореф. дис. канд. ... филол. наук. – Ашхабад, 1973. – 26 с.
5. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологиялық сөзлиги. – Нөкис: Qaraqalpaqstan, 2018.